

*Т.Д. Калініч
(м. Київ)*

ЗМІНИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Подільські землі після їх входження до складу Російської імперії стали об'єктом посиленої уваги з боку царського уряду. Одною з причин цього було їх прикордонне розташування. А в зв'язку з прагненням імперських кіл до уніфікації загальнодержавного устрою практично відразу було розпочато перегрупування правобережних територій загалом та Подільської губернії зокрема.

Незважаючи на появу за останні роки великої кількості праць, присвячених історії Поділля у різні періоди, все ж тематика кінця XVIII—початку XIX ст. поки що є недостатньо висвітленою, хоча окремі її напрями розробляли такі вчені, як А.Г. Філінюк¹, О.С. Петренко², А.Б. Задорожнюк³, Т.П. Брянцева⁴ та ін.

Слід відзначити праці подільського губернатора П.Н. Батюшкова (1882–1884) і члена-секретаря Подільського статистичного комітету В.К.Гульдмана⁵, в яких автори досить різнобічно висвітлили події щодо входження нових територій до загальноімперської системи. До того ж останній створив статистичний перелік населених пунктів Подільської губернії, що дає можливість прослідкувати їх перегрупування в межах правобережного регіону. Впродовж усього XIX ст. російські історики розглядали правобережні українські території та зокрема Поділля, як законні провінції імперії. Такого підходу до вивчення питання дотримувалися Г.Ф. Карпов, С. Соловійов, М. Владимірський-Буданов⁶.

Новий етап у дослідженні історії Правобережжя України розпочався в другій половині XX ст. Серед них слід виділити праці В. Смоля, В. Маркіної, А. Зінченка, А. Баженова, О. Петренка, М. Дністрянського, М. Крикуна та ін.

Аналізуючи праці вчених, які досліджували історію Правобережжя України після II поділу Речі Посполитої, не важко помітити, що територіальний устрій зазначених територій вивчався лише фрагментарно або ж як фон для розгляду економічних, аграрних, соціальних питань. До того ж науковці концентрували свою увагу на аналізі вже опублікованих джерел і практично не використовували нові матеріали. Використовуючи архівні й друковані джерела, праці радянських істориків, автор ставить своїм завданням показати основні етапи формування нових та перегрупування існуючих територіальних одиниць Подільської губернії.

Перш ніж приступити до висвітлення процесу формування нового територіального устрою Поділля після II поділу Речі Посполитої, слід нагадати, що ще в 1434 р. було створено перше воєводство на території Правобережної України у західній частині Землі Подільської, назване Подільським. Воно складалося з 3 повітів: Кам'янецького, Летичівського і Червоноградського. На кінець XVIII ст. на території Правобережжя існувало вже 4 воєводства, найбільшим з яких залишалося Подільське, що географічно обмежувалося на півночі річкою Горинь та Кременецьким кряжем, на заході – річкою Серет, на півдні – Дністром, на північному сході – річками Мурафа й Жердь. Але, незважаючи на те, що подільські землі вже досить давно були територіально структурованими, все ж таки кількість населення, що там проживало, була незначною. Переважна ж більшість населених пунктів Балтського, Ольгопільського, Ямпільського, Уманського повітів виникла в 70-х рр. XVIII ст., коли почалося масове повернення втікачів на Поділля після його входження до складу Речі Посполитої⁷.

Після II поділу Речі Посполитої серед першочергових завдань, визначених

спеціальною урядовою інструкцією, було визнано проведення нової лінії кордону і розмежування українських земель відповідно до загальноімперських територіально-адміністративних принципів. Тож після початку втілення нових порядків на Правобережжі України кордони між губерніями проводилися за принципом «прямої лінії».

5 липня 1795 р. було видано дано розпорядження генерал-губернатору І.Д. Тутолміну стосовно устрою Подільської та Волинської губерній, що мали складатися з 12 й 13 повітів відповідно. Згідно з указом губернським центром було визначено м. Кам'янець-Подільський, а повітовими містами стали Летичів, Кременець і казенні містечка Проскурів, Ушиця та Вербоєць. У зв'язку з відсутністю добре облаштованих міст окружні присутственні місця було тимчасово засновано в містечках Грудек (Городок), Зіньків, Старий Костянтинів, Базалія, Ямпіль і Дубно⁸.

Таким чином, повітовими містами новоствореної Подільської губернії стали Летичів, Кременець, Проскурів, Ушиця, Вербоєць, Грудек, Зіньків, Старокостянтинів, Базалія, Ямпіль, Дубно. Деякі джерела вказують на Радомисль як один з повітових центрів Подільської губернії, але, звернувшись до тогочасних карт, бачимо, що це місто не могло бути ним, оскільки розташоване досить далеко від кордонів останньої, а тому логічно припустити, що воно входило до складу Волинської.

Після приєднання до Російської імперії нових земель, щоб не створювати додаткових труднощів, повітові кордони залишалися практично без змін – такими, якими вони були за часів Речі Посполитої. До того ж вони часто проходили по ріках, що свідчить про існування такого поділу задовго до офіційного. Часто вже існуючий кордон просто фіксували та переносили на папір.

Щодо визначення губернських центрів, то тут слід нагадати, що при цьому за основу бралися такі фактори, як здатність населення утримувати управлінський апарат і зручність географічного розташування, причому вирішальним був усе ж перший фактор. А тому й не дивно, що навіть не стояло питання про те, яке ж місто стане центром Подільської губернії, оскільки лише Кам'янець-Подільський відповідав вимозі щодо здатності утримання управлінського апарату, а тому не став на перешкоді той факт, що саме він розташований дещо на периферії підвідомчої йому території.

Але, як справедливо зазначено в доповідній записці одного з чиновників, незважаючи на те, що Подільську губернію було відмежовано від суміжних з нею Київської, Волинської, Херсонської губерній, Бессарабської області та Австрійської імперії у 1795 р., її власні повіти рівномірно розподілено лише протягом 1805–1807 рр.⁹

Потреба в точних даних про Правобережжя з'явилася вже з перших днів перебування цих українських земель у складі Російської імперії. Ускладнення завдань державного управління, значне зростання матеріальних і людських ресурсів імперії (міст, промисловості, внутрішньої й зовнішньої торгівлі тощо) за рахунок приєднання нових територій змусили уряд уже з початку ХІХ ст. створити місцеві органи статистики, основними функціями яких був збір різноманітної інформації щодо регіону.

Протягом 1795–1796 рр. у Російській імперії було проведено п'яту ревізію, але на території новоприєднаного Правобережжя України вона стала першою. Ще згідно з іменним указом від 23 червня 1794 р. «Про проведення п'ятої ревізії», канцелярія генерал-губернатора Т.І. Тутолміна розробила «Руководство» для здійснення генерального перепису у нових губерніях, за яким відповідальними за проведення ревізії мали стати «особо благонадёжные чиновники»¹⁰, що мали особисто побувати в кожному населеному пункті та зібрати від власників, магістратів іменні списки населення, так звані «ревізійні казки» у трьох примірниках і там же, на місці переконатися в їх достовірності. Весь зазначений обсяг робіт мав бути виконаний до липня

1795 р., а зібрані «казки» якнайшвидше надісланими у повітові канцелярії для опрацювання.

Найпершими почали виконувати приписи імператорського указу чиновники Подільської губернії, але, як і скрізь, перепис там проходив не зовсім гладко, оскільки спостерігалися процеси затягування складання «казок» як з боку магістратів, так і з боку власників. Частина ж населення намагалася будь-що не потрапити до списків перепису. А тому Катерина II з метою активізації процесу останнього наказала з кожної особи чоловічої статі, «не внесённой в сказку, снимать подати на 5 копеек больше...»¹¹

Ще однією досить поширеною проблемою під час проведення перепису стала неухважність чиновників, внаслідок чого часто пропускалися «душі» в «казках» та неточності в текстах окладних книг, що знаходилися у канцеляріях й якими безпосередньо мали користуватись ті, які здійснювали перепис. Оскільки окладні книги переписувалися до цього вже не один раз, то, відповідно, в них мали місце пропуски цілих населених пунктів, не кажучи вже про такі «дрібниці», як відсутність інформації про окремі родини. Найбільшу кількість таких неточностей було засвідчено у 1797 р. казенною палатою Волинської губернії.

Час від часу дані ревізії звірялися з дійсною заселеністю з метою виявити так звані «прописних» (пропущених) та біглих душ. Зокрема з 1800 р. перевірки даних п'ятої ревізії відбулися повсюдно, в результаті чого всі неточності було виправлено, а новоотримані результати відображено у ревізійній документації за той рік¹².

П'ята ревізія охопила всі верстви населення обох статей, але в окладні книги вписували лише чоловіків, оскільки лише вони сплачували подушний податок, і лише поряд писали жінок «для одного обліку». Але процес обробки отриманих результатів перепису відбувався надто повільно через величезну кількість різноманітних форм «казок», що були «запроваджені для безпомилкового внесення кожного окремого стану у властивий йому клас»¹³.

Відмінність же в розмежуванні приєднаних територій між російським та польським підходами була досить істотною. Якщо за часів Речі Посполитої за основу бралися розміри земель, то самодержавство головним чинником формування адміністративно-територіальних одиниць вважало чисельність населення, яке платило подушний податок, тобто в основу нового губернского поділу було покладено так званий «принцип народонаселення». Оскільки Правобережжя мало значно більшу його щільність, ніж більшість територій Російської імперії, то за площею повіти і губернії регіону були значно меншими, ніж в інших регіонах останньої, й не могли територіально збігатися із воєводствами та повітами часів Речі Посполитої.

Щодо площі Подільської губернії, то в архівних документах зустрічаються різноманітні дані. Так, загальна протяжність її кордонів – 1013,5 км (950 верст), а площа коливалася від 42 019 кв. км (36 921,7 кв. верст)¹⁴ до 3 077 692 десятин 2228 кв. сажнів¹⁵.

Оскільки досі не вирішеним залишається питання про співвідношення понять «губернія» і «намісництво», то й Подільську губернію це не оминуло. До того ж плутанина виникла від самого початку їх запровадження. Адже за указом Катерини II від 1 травня 1795 р. утворювалися Брацлавська, Волинська та Подільська губернії, а за указами від 22 травня і 5 липня того ж року організовувалися Брацлавське, Подільське та Волинське намісництва, що мали складатися із округів*.

Відповідно до імператорського указу від 22 січня 1796 р. «Про герби міст Мінської, Волинської, Брацлавської й Подільської губерній» було затверджено знаки для

* Зважаючи на невизначеність понять «намісництво» та «губернія» наприкінці XVIII ст., тут і надалі вони будуть вживатися відповідно до цитованих джерел.

них у новоутворених намісництвах. У цих гербах простежувалася виразна політична тенденція задоволення імперських амбіцій. Зокрема для адміністративних центрів цих територіальних одиниць міські герби подано на щитах, уміщених на грудях двоголового орла «для означення присоединения и подданства сего края к Российской империи»¹⁶.

Губернський центр – Кам'янець-Подільський – отримав новий, дещо видозмінений територіальний герб. Усі ж повітові міста та містечка отримали перетяті герби, у верхній частині яких розташовані намісницькі, а в нижній – герб конкретного міста.

Намагаючись позитивно налаштувати до себе населення регіону, імператриця своїм указом звільнила жителів Подільської губернії, що постраждали від «свирепствовавшей там моровой язвы», від сплати податків терміном на 2 роки. При цьому їх забезпечили річним посівом¹⁷. Але в іншому законодавчому акті «О невзыскании окладных доходов в казну с новоприсоединённых от Польши областей до 1795 года» зазначалося, що «все сии сборы, яко необходимо ныне нужные для благоустройства самих же сих областей, учреждения и содержания в оных губерний, впредь до указа же Нашего в казну собираемы были»¹⁸. Тобто, згідно з вищезазначеним указом, населення не повністю звільнялося від сплати податків, а лише мало їх сплачувати не у загальноімперську казну, а на користь губернських установ. Таким чином, останні було переведено на повне утримання місцевого населення.

Система управління подільських міст багато в чому відрізнялася від міського управління великоросійських губерній. Враховуючи наявність там великої кількості поляків, царський уряд не наважувався повністю уніфікувати міське управління й приводити його у відповідність із загальноімперськими вимогами. Тому було збережено основи магдебурзького права, діяли привілеї, даровані ще польськими королями, в канцелярських справах користувалися польською мовою тощо. Не можна не погодитися з думкою А.Г. Філінюка, який зазначає, що «насправді ж для українців політичне становище принципово не змінилось: помінялись лише сюзерени, власністю яких вони стали після 1793–1795 років»¹⁹.

Але разом з тим колонізаційна експансія російського самодержавства на Поділлі виявляла все більше прагнення до централізму та уніфікації форми державного управління.

Оскільки обов'язок впровадження нової схеми адміністративно-територіального устрою новоприєднаних територій і разом з тим визначення губернських та повітових кордонів цілковито покладалися на місцеву владу на чолі з генерал-губернатором, у результаті це давало можливість проводити локальні перегрупування кордонів повітів за проханнями приватних їх власників. По можливості, правителі губерній йшли назустріч прохачам, маєтності яких часто-густо потрапляли під юрисдикцію різних повітів, а то й губерній.

Так, навесні 1796 р. губернською канцелярією розглядалося прохання графа П.О. Румянцева-Задунайського про те, щоб «жалувані йому селища залишити в залежності однієї губернії»²⁰. З цього приводу 8 квітня того ж року генерал-губернатор Т. Тутолмін дав наказ подільському губернатору М. Вердеревському передати селища Вербовецького повіту (с. Матийків, слободу Матийківську, с. Гальчинці, м. Копайгород і с. Ромашки) у відомство Брацлавської губернії, а замість них приєднати до Вербовецької округи населені пункти, пожалувані графу П.О. Румянцеву-Задунайському (с. Серебринець, с. Ілляшівці, с. Юрківці, с. Израїловка)²¹. В документі зустрічаємо терміни «повіт» та «округа», що дає можливість припустити, що вони використовувалися паралельно, але при цьому визначали одні й ті ж територіальні одиниці.

Оскільки подібні зміни між територіями були непоодинокими, то спеціальною інструкцією передбачався перелік документів, обмін якими необхідно було здійснити

казенними палатами обох губерній для врегулювання питання про сплату податків. Але у подібних випадках прохачі часто стикалися з повільністю в роботі державних установ, за якою часто-густо приховувалися зловживання і грабунки. Під час передачі чи обміну територій найперше звертали увагу на кількість підданих, що мала перейти від одної адміністративної одиниці до іншої. Але у зв'язку з неточностями в ревізьких «казках» чиновники отримували щоразу нові дані, що й утруднювало процес організації передачі населених пунктів.

Хоча найчастіше адміністративні кордони змінювалися на початковому етапі формування нових губерній, але навіть після офіційного їх затвердження зазначені зміни мали місце. Наприклад, 26 жовтня 1796 р. Тутолміним дав наказ подільському правлінню про передачу цілої низки населених пунктів до іншої губернії у зв'язку з бажанням нового власника об'єднати свої маєтності у складі одного повіту Подільської губернії. Йдучи назустріч його бажанням, було передано 13 населених пунктів з однієї губернії до повіту іншої, причому не уточнювалися кількість проживаючого там населення, не враховувалися думки решти власників, яких ці зміни торкнулися.

Після приходу до правління імператора Павла I на території правобережних губерній сталися нові територіальні зміни, а разом з тим й адміністративні. Звичайно, що інакше не могло бути з приходом правителя, що намагався якомога швидше викоринити все, щоб нагадувало про порядки правління Катерини II. Той факт, що правобережні українські губернії немало цікавили Павла I, підтверджується величезною кількістю указів, виданих протягом короткого часу його правління, що так чи інакше стосувалися територіальних перегруповань та організації діяльності губернських установ і чиновницького апарату. З початком втілення в життя нової територіальної реформи було створено на правобережних територіях Подільську, Волинську й Київську губернії «на особливих по правам і привілеям їхнім основах». Згідно з указом усі 3 губернії, а серед них і Подільську, було поділено на 12 повітів. До того ж, за указом Сенату від 29 серпня 1797 р., повітовий склад останніх визначався за рапортами губернаторів²². У документі особливим рядком зазначався той факт, що вони домовилися відділяти цілі повіти без їх поділу, щоб уникнути додаткових труднощів. Згідно з цим, за розпорядженням генерал-лейтенанта Беклешева, до повітів, що лишилися в складі Подільської губернії, а саме, Кам'янецького, Ушицького, Вербовецького, Зіньківського, Грудецького (Городецького), Проскурівського, Летичівського, від розформованої Брацлавської губернії приєднано Хмільницький, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Тульчинський, Бершадський, Ямпільський, Могилівський, а від Вознесенської – Ольгопільський та частини Тираспольського (без міста Тирасполь), Єленського й Богопольського. При цьому центрами повітів стали Кам'янець-Подільський, Ушиця, Проскурів, Летичів, Брацлав, Літин, Вінниця, Гайсин, Ямпіль, Могилів, Ольгопіль, Єленськ. Після такого перегруповання північний кордон губернії «став близьким до кордону Подільського воеводства з Волинським та Київським»²³. Але вона разом з тим втрачала частину своїх територій, яким належало відійти до Волинської губернії: Дубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський, Старокостянтинівський повіти.

Але навіть після закінчення цих перегруповань територіальний устрій правобережних губерній не залишався сталим і певні корективи вносилися до їх повітового складу. Так, у січні 1798 р. всі судові установи було перенесено з містечка Ямполь, що перебувало у приватному володінні, до містечка Цекіновки, але при цьому зберегалася стара назва повіту²⁴.

Щодо діяльності губернаторів, то слід нагадати, що останні змінювалися досить часто, особливо у Подільській губернії, оскільки їх діяльність перебувала під особистим контролем імператора в зв'язку з донесеннями щодо хабарництва й привласнення маєтностей її вищими чиновниками.

За часів правління Павла I всі правобережні губернії у воєнно-адміністративному плані було підпорядковано військовому губернатору Кам'янця-Подільського, а цивільними справами управляли новопризначені цивільні губернатори. На відміну від Київської, на цих посадах у Волинській та Подільській губерніях чиновники змінювалися практично щороку. Так, указом від 26 квітня 1797 р. подільським цивільним губернатором призначено статського радника П.Янова, але вже 10 липня 1798 р. його замінено О. Юзефовичем, а 17 квітня 1800 р. – О. Тензенем²⁵.

Для державного ладу Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. характерною була відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ. Як правило, вони відали одночасно різними питаннями, інколи навіть не пов'язаними між собою²⁶, або ж різними установами мали розглядатись одні й ті ж питання, що певною мірою також утруднювало їх роботу.

Із самого початку діяльність адміністративних установ була неузгодженою між собою. До того ж через досить часті територіальні перегрупування на початковому етапі інкорпорації вони переносилися з одного населеного пункту до іншого²⁷.

Фактично ж якщо старі заклади не заважали, їх залишали. Якщо необхідні були нові установи, то їх долучали до існуючих або організовували окремо.

Відразу після створення нових адміністративних закладів губерній постало питання забезпечення їх кваліфікованими досвідченими чиновниками. Тому було наказано благонадійним чиновникам із суміжних губерній виїжджати на нові посади. При цьому на переїзд їм разом із сім'ями виділялися кошти, хоча конкретно не зазначалося, яка сума мала бути належною на одну особу. Але вже на початку 1795 р. у Сенат надійшла доповідна записка від мінського, волинського, подільського, брацлавського генерал-губернатора Т.І. Тутолміна, в якій він серед інших проблем, що стосувалися ввіреного йому в управління регіону, наголошував на тому, що чиновники відчують величезні утруднення під час переїзду на нові місця роботи через відсутність коштів на це. Далі генерал-губернатор просив Сенат наказати казенним палатам Полоцької, Могилівської, Чернігівської, Новгород-Сіверської губерній, звідки чиновники мають прибути, видати їм гроші на проїзд. Останній досить своєрідно відреагував на це прохання: було наказано у першу чергу надсилати чиновників з Малоросійської, Тульської, Калузької, Білоруської губерній, оскільки лише їх казенні палати були в змозі частково видати кошти на переселення. До того ж вони мали їхати у нові губернії за власним бажанням і відповідно в основному власним коштом, а казенні палати тих губерній, звідки чиновники прибували, лише частково мали видавати гроші їм на проїзд²⁸.

Але вже наступні документи дають можливість зробити висновок, що прохання генерал-губернатора не було задоволено повністю, оскільки він прохав дати канцелярських служителів для посад реєстраторів, протоколістів, бухгалтерів та архіваріусів у кількості для Мінської й Волинської губерній по 59 осіб, а для Брацлавської та Подільської – по 56, а також канцеляристів на посади столоначальників у загальній кількості 1580 осіб на всі новоприєднані губернії. На це прохання Сенат наказав правителям сусідніх губерній набрати достойних чиновників для переведення їх в обов'язковому порядку²⁹. На створення і облаштування нових намісництв виділялися різні суми. Наприклад, на облаштування і діяльність новоствореного Подільського намісництва із загальнодержавного бюджету було виділено 123 011 крб³⁰.

Щодо діяльності вищих державних чиновників, то слід зазначити, що оскільки деякі губернатори не тільки не об'їжджали свої губернії, але навіть не у всіх повітах бували за час свого управління, то в зв'язку з цим імператорським указом від 18 жовтня 1827 р. було наказано останнім в обов'язковому порядку відвідувати всі повіти ввірених їм губерній, а звіти щодо побаченого подавати безпосередньо до розгляду в Сенат³¹.

Щодо ведення діловодства, то лише іменним указом від 1 червня 1832 р. було наказано використовувати російську мову з 1 січня 1833 р.³²

Подільська губернія з центром у м. Кам'янець-Подільський мала складатися із 12 повітів – Кам'янецького, Летичівського, Кременецького, Проскурівського, Ушицького, Вербовецького, Грудецького, Зіньківського, Старокостянтинівського, Базалійського, Дубенського та Ямпільського³³. Але тут виникають проблеми. Адже ж Ямпільський повіт входив також до складу Брацлавської губернії. Та при детальному вивченні тогочасних карт можна побачити, що, дійсно, водночас існувало два містечка під назвою «Ямпіль», але для зручності їх постійно відносили до різних губерній – Подільської та Волинської. Проте в результаті частих «перекроювань» територій повітів та губерній навіть самі службовці не завжди встигали приймати до виконання нові царські накази, а тому плутанина все ж таки інколи виникала.

Нові територіальні зміни торкнулися Правобережної України вже 1797 р. Внаслідок перегруповувань було розформовано Брацлавську губернію, у результаті чого частина її повітів потрапила до складу Подільської губернії.

Окрім останніх, які входили до її складу раніше (Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Зіньківський, Грудецький, Проскурівський, Летичівський), до неї було віднесено з Брацлавської губернії Хмельницький, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Тульчинський, Бершадський, Ямпільський і Могилівський, із Вознесенської – Ольгопільський, частину Єленського, Богопільського та Тираспольського (без м. Тирасполь) повітів. Усього в ній налічувалось 551 756 осіб чоловічої статі³⁴.

До того ж внаслідок приєднання Ямпільського повіту почалися непорозуміння в управлінні Подільською губернією, оскільки в її складі на короткий час опинилося відразу два однойменних повіти – Ямпільські. Але навіть той факт, що це тривало не так довго і оскільки згодом Дубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський і Старокостянтинівський повіти було передано до Волинської губернії, не надто полегшив ситуацію, й плутанина продовжувалась. Адже навіть в урядових указах, не кажучи вже про розпорядження місцевого рівня, при перерахуванні повітів не завжди вказувалася назва губернії, а тому в архівних документах не завжди можна точно визначити, про населений пункт якої губернії йдеться – Подільської чи Волинської.

Оскільки поділ територій відбувався не за територіальним принципом, а за кількістю проживаючого там податного населення, то відповідно й новоутворені повіти за своєю площею були досить різноманітними. Наприклад, згідно з даними 1799 р. площа Вінницького повіту становила 217 586 десятин, Брацлавського – 254 541, Ямпільського – близько 389 000 десятин³⁵. Самим густонаселеним був останній, де проживали 50 485 осіб чоловічої статі³⁶.

1802 р. внаслідок втілення в життя нової адміністративно-територіальної реформи Подільська губернія вже мала зовсім інший вигляд, оскільки від неї було передано частину повітів до складу Волинської губернії та Київської губернії, а власне до неї приєднано частину територій від Вознесенської губернії. Унаслідок цього Подільська губернія складалася з Кам'янець-Подільського, Ушицького, Проскурівського, Летичівського, Літинського, Вінницького, Брацлавського Гайсинського, Ямпільського, Ольгопільського і Балтського повітів. При новому територіальному поділі Грудецький, Зіньківський та Вербовецький повіти було скасовано й їх території розподілено між Проскурівським, Летичівським, Кам'янецьким і Ушицьким повітами, а новоприєднані Бершадський та Тульчинський повіти віднесено частково до Брацлавського, Гайсинського, Ямпільського й Ольгопільського повітів.

При цьому площа Подільської губернії значно зменшилася порівняно з 1797 р., але кількість її населення змінилась несуттєво.

Але на цьому територіальні перерозподіли правобережних українських губерній не завершилися остаточно, а тривали аж до 1804 р. Така довготривалість адміністративно-територіальної реформи у часі пояснюється тим, що губернатори були наділені всією повнотою прав вносити зміни в повітовий устрій підпорядкованих їм губерній.

Щодо забудови міст Подільської губернії, то слід відзначити, що лише м. Проскурову була притаманна геометрична. Решта ж населених пунктів у силу давнього свого існування продовжували зберігати хаотичну забудову.

Отже, після II поділу Речі Посполитої на території новоприєднаних земель відбулися досить значні територіальні зміни, а, як наслідок, і зміни в організації діяльності адміністративного апарату. Але якщо реформи Катерини II запроваджували старі загальноімперські порядки, а відповідно й територіальний поділ здійснювався на давно діючих в імперії принципах, маючи на меті уніфікацію всіх територій з метою якнайшвидшої асиміляції населення, то вже за правління Павла I всі новоприєднані землі було поділено на три губернії та введено новий адміністративний устрій за існуючою тоді схемою «губернія – повіт – село».

¹ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Деякі питання історіографії і методології // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3). – С. 68.

² Петренко О.С. Брацлавська губернія. – Вінниця, 2000.

³ Задорожнюк А.Б. Адміністративний устрій і правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 379–390.

⁴ Брянцева Т.П. Генеральний перепис 1795–1798 рр. про міське населення. // Вісник Київського університету. Серія: Історія. – 1975. – № 17. – С. 69–76.

⁵ Батюшков П.Н. Подолія. Историческое описание. – СПб., 1891; Его ж. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888; Гульдман В.К. Подольская губерния. – Каменец-Подольский, 1889.

⁶ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української УРСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 20.

⁷ Крикун М.Г. Границі і територіальний поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження. – Вип. 8. – К., 1982. – С. 35.

⁸ ПСЗ. – Т. XXIII. – № 17354. – С. 729.

⁹ ЦДА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1803. – Арк. 23.

¹⁰ Крикун М.Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 13. – Львів, 1992. – С. 95 – 102.

¹¹ Полное Собрание Законов Российской Империи (Далі – ПСЗ) – Т. XXIII. – № 17989. – С. 852.

¹² Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). – М., 1963. – С. 129.

¹³ Крикун М.Г. Вказана праця.

¹⁴ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців. XIX – XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993.

¹⁵ ЦДА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2037. – Арк. 143.

¹⁶ ПСЗ. – Т. XXIII. – № 17435. – С. 364.

¹⁷ Там же. – Т. XXV. – № 18480. – С. 199.

¹⁸ Там же. – Т. XXIII. – № 17114. – С. 419.

- ¹⁹ Філінюк А.Г. Політико-адміністративні аспекти інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть // З непереможною правдою життя. Зб. наук. статей. – К., 2004. – С. 102–111.
- ²⁰ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 3.– Арк. 10.
- ²¹ Там само.
- ²² ПСЗ. – Т. XXIV. – № 18117.
- ²³ Крикун М. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 36.
- ²⁴ ПСЗ. – Т. XXV. – № 18317.
- ²⁵ Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла I. – Июнь. – СПб, 1914. – С. 197–198.
- ²⁶ Бармак М. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Волинський державний педагогічний університет імені Лесі Українки. Наукові записки: Серія «Історія» – Луцьк, 2003. – С. 18–23.
- ²⁷ ПСЗ. – Т. XXV. – № 18349. – С. 51.
- ²⁸ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 688 ч. II.– Арк. 171.
- ²⁹ Там само. – Арк. 191.
- ³⁰ Там само. – Арк. 184 зв.
- ³¹ ПСЗ-II. – Т. II. – № 1479. – С. 916.
- ³² Там же. – Т. VII.? № 5407. – С. 346.
- ³³ Батюшков П.Н. Указ. соч. –С. 268; ПСЗ.– Т. XXIII.– № 17352.– С.727.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ ЦДІА України у м. Києві. – Колекція мікрофільмів (далі – КМФ) № 11. – Оп. 1. – Спр. 166.– Арк. 4–6.
- ³⁶ Там само. – Арк. 230.